

В. Марочко

**“ЩО ЧУТИ З УКРАЇНИ І КИЄВА...” /
:НЕВІДОМІ ЛИСТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
1919-1922 років**

Постать Михайла Сергійовича Грушевського в історії України ХХ століття – ключова: відомий вчений, громадський діяч, політик, голова Української Центральної Ради, академік ВУАН. Він залишив колосальну наукову спадщину, яка перевидана і набула поширення в українському суспільно-політичному та духовному житті. Історики постійно виявляють персональне листування славетного історика, але переважно дореволюційної доби. Вони є унікальним джерелом вивчення його повсякденного буття, з'ясування найпотаємнішого – переживань, турбот, творчих захоплень, розпачу і глибокої соціо-психологічної депресії, а з другого боку віддзеркалюють пафос історичної епохи, розкривають ментальність елітарних груп суспільства та їх яскравих представників. Безумовно, що будь-які листи є суб'єктивним відтворенням подій і фактів через призму власних переконань, симпатій чи антипатій, уподобань, світогляду, особливо коли належать професійному історикові такої величини.

Колекція листів М.Грушевського (61 лист), В.К.Винниченка (один), О.Жуковського (14 листів), Г.Толмачова (33 листи), М.Шаповала (32 листи), М.Шрага (10 листів), декілька листів Є.Штефана і Ф.Гладіловича була виявлена мною у лютому 2003 р. в архівному фонді Державного архіву Російської Федерації. Вони були адресовані Миколі Флоровичу Чечелю – відомому політичному діячеві, одному з лідерів Української партії соціалістів революціонерів (УПСР), тому потрапили до його особової справи, яка, очевидно, перекочувала з Праги до Москви разом з документами Закордонного архіву білоеміграції¹. До справи, яка має коротку назву “Н.Ф.Чечель” долучили і записник самого Миколи Флоровича.

Перший лист Грушевського датований серпнем 1919 р., а останній – лютим 1922 р., тобто упродовж 31 місяця він підтримував ділові зв'язки з колишніми побратимами по УПСР, а також з лідерами інших українських політичних партій, що опинилися на чужині.

Кожен лист Грушевського датований та особисто підписаний. Він написав Чечелю, котрий був фінансовим менеджером УПСР за кордоном, 61 листа протягом 19 місяців спільного листування, тобто три – чотири листи щомісяця. Перший з них датовано 1 серпня 1919 р.

Він залишив Україну у березні 1919 р., шукаючи притулку у Празі, Відні та мандруючи країнами західної Європи – Франції, Швейцарії, Німеччини у справах партії соціалістів-революціонерів². Геніальний історик мав надто “кепський” почерк, відтак для оприлюднення його листів необхідно здійснити копітку текстологічне дослідження, щоб видати з належною археографічною характеристикою. Переповідати зміст кожного листа в хронологічній послідовності їх написання – немає потреби. Набагато цікавіше для “грушевськознавців” і широкого загалу дослідників політичної історії України дізнатися про найсуттєвіші питання, яких торкався політемігрант Михайло Грушевський. Гадаю, що проблемно-тематичний аналіз листів Грушевського до Чечеля сприятиме ознайомленню з ними професійних істориків та просто любителів старовини.

Перебування Грушевського закордоном пов’язане з його політичною діяльністю в якості лідера УПСР, хоча він не полишав тоді і наукової роботи. Інерція революційної доби і прагнення ідеологічного реваншу, а швидше незалежності України та добробуту її народу, фактор лідера, соціально-побутова і політична адаптація в європейському суспільстві – вимагали від української еміграції єдності дій. Перший лист до Чечеля свідчить про національно-політичні пріоритети Грушевського-емігранта: “Дорогий Миколо Флорович! Саме на виїзді за кілька годин, я дістав з Праги листа за Вашим підписом з 4.VII, як і лист Залізняка про підготовку до з’їзду”³. Йшлося про об’єднавчий з’їзд український політичних партій та рухів з метою заснування Комітету порятунку України. Чечель мешкав в Українському представництві у Відні, яке розташувалося в готелі “Брістоль”. На його адресу 7 серпня 1919 р. надійшов лист від Михайла Сергійовича, у якому він інформував про відрядження до Праги “на засідання Комітету”. Перебуваючи у Празі, брав участь в роботі кооперативного з’їзду, але, крім одержання 25 тисяч франків від українських кооператорів на підтримку УПСР, написав та відправив Чечелю “Звідомлення” для Виконавчого Комінтерну про політичну позицію партії та її роль у відродженні України. З листа дізнаємося, що Чечель надіслав заяву Грушевського до Комінтерну. Політик Грушевський планував відвідати Женеву разом з Чечелем та М. Шрагом для участі в роботі Комінтерну. Упродовж серпня–листопада 1919 р., судячи з листування, Грушевський перебував у Чехії, поселившись в пражському готелі “Централь”, хоча виїздив до Відня та інших міст Європи. На адресу пражського готелю надходили листи від Чечеля, Толмачова, Ісаєвича. Відповідаючи Чечелю 21 листопада, Грушевський замість P.S. додав: “Що чути з України і Києва”⁴. 29 листопада 1919 р. він писав: “На Великий жаль,

дорогий Микола Флорович, тільки вчора вечір, поїхавши до Лозани й побачивши Толмачова, я дістав Вашого цінного листа. Читаємо й перечитуємо. Гр. Петрушевич арештований Петлюрою. Чи не чули? Напишу потім. Жду від Вас! Ваш ширий”⁵. Виїхав до Лозани, а згодом зупинився в Женеві у “Hotel de Paris”. Ставлення Грушевського до Петлюри було неоднозначним, власне як і до інших українських діячів радикального спрямування, зумовлене не ревностями і змаганням за лідерство, а несумісністю політика-теоретика і революціонера-прагматика. Для Грушевського політика виявилася своєрідним продовженням університетської кафедри, соціологічною практикою його наукового пізнання суспільного розвитку. Покликаний українством у березні 1917 р. на посаду лідера національно-визвольної боротьби, він не позбувся професорської мантії, не одягнув звичної для революціонерів-професіоналів шкірянки, не став авантюристом подібно більшовикам, які не скупилися тоді на обіцянки. Він обстоював принципи європейського парламентаризму у творенні Української держави, хоча історики фактично з’ясували основні причини поразки українського революційного руху. Хотілося все-таки зазначити, що УНР загинула тоді не лише від гармат і багнетів колишнього царського полковника Муравйова, що став служити більшовикам, власне як і будинок самого голови Центральної ради у Києві, а також від цілої низки обставин: ідеалізації паперових декларацій УНР, нерішучості її лідерів, розпорошення національно-патріотичних сил, від захоплення лівими ідеями, від політичного хуторянства.

Опинившись на чужині, Грушевський виявився значно толерантнішим у спілкуванні з колегами по партії та українською політичною еміграцією, намагався подолати ідейний розбрат і виступити єдиним політичним фронтом. 12 грудня 1919 р. перебуваючи у кімнаті “Hotel de Paris” в Женеві, він писав Чечелю: “Дорогий Миколо Флорович! На зборах Комітету порятунку в Парижі 12.XI. ми вибрали Вас членом. Комітет напівсекретний. 17 грудня будуть загальні збори в Парижі, про се Вас сповіщаю, і запрошую, хоч розуміється, приїхати Ви не зможете”⁶. Назва “Комітет порятунку” гучна, хоча в історії Великої Французької революції кінця XVIII ст., вона також зустрічалась. Париж і Женева знали свого часу активність РСДРП(б), які готували професійних революціонерів, вдавалися до методів політичного терору в боротьбі з самодержавством, проводили агітацію і торували шлях до революції вселенського масштабу. Грушевський не хотів “брати людей зайвих” до Комітету, відмовився “вести переговори про IV Інтернаціонал” у Женеві, але погодився співпрацювати “з усіма

соціалістично-революційними партіями”. Він також згадував про “американських українців, які нас підтримують фінансово”.

Грудень 1919 р. виявився для Грушевського дуже інтенсивним для його політичної діяльності. Він відвідав Францію, Швейцарію, Німеччину, брав участь в організаційних зборах Комітету, листувався з багатьма політиками, переймався проблемами фінансування. “Ви знаєте, – писав він 25 грудня 1919 р. з Берліна, – яка в сумі невелика валюта вийшла з грошей даних мені ЦК. Гривни 1 млн. 300 тис.”⁷ На жалюгідні партійні кошти ЦК УПСР, разову допомогу українських кооператорів та “американських українців”, важко було розгорнути широку пропагандистську роботу в Європі, а тим паче запалити “іскру” в Україні, яка і без неї знемагала в полум’ї визвольної боротьби. Наприкінці грудня 1919 р., повернувшись з Берліна, Грушевський “почував себе враженим і розбитим” від перевтоми і “по часті через невеселі” враження про зустріч з українськими політиками. Об’єднати їх навколо себе або ідеї продовження політичної боротьби “з большевиками” – йому не вдалося.

Він не втрачав надії. 1 січня 1920 р., звертаючись до Чечеля, висловлює сподівання на кращу долю українства: “З Новим Роком! В поганих обставинах його зустрічаємо, але будемо працювати для кращої будуччини, в котру віримо!”⁸ Будучи людиною мудрою, Грушевський розумів, що політичними закликами і зверненнями, навіть до Комінтерну і соціалістичних партій Європи, не повернути втраченого шансу, подарованого українцям у березні 1917 р. В листах О. Жуковського, М. Шаповала, М. Шрага, М. Чечеля та особливо В. Винниченка, котрий повернувся у 1920 р. з України, відчувалися моральна депресія, песимізм, зневіра у власні сили, зумовлених більшовицькою окупацією України. Однак, незважаючи на поразку, українська політична еліта не склала зброї, змінивши форми боротьби.

Лідерство Грушевського серед української політичної еміграції відчувалося, але не таким впливовим і переконливим, яким воно було у 1917 році в Україні. М. Шаповал у листі до Чечеля від 21 січня 1920 р. зазначав, що до Праги “приїхав Грушевський, чекає, і нарада мусить відбутися”, але згодом висловив і своє “особисте вражіння” від розмови з Михайлом Сергійовичем та Жуковським. “Не знаю, – скаржився Микита Юхимович представникові закордонної делегації УПСР Чечелю, – кого і за що ненавидять ці люди, що так обезславили себе політикою Центральної Ради в її останній “німецький” період. За свої помилки і неудачі вони ніби хочуть помстити. У мене склалося таке враження після побачення з ними, що я слідуючим поїздом виїхав. Боюсь у своєму осуді переборщити, але деякі факти мене примушують.

Грушевський, як розумна людина, робить хитро і тонкіше, ніж Жуковський⁹. Причиною помилок Центральної Ради була не “безславна” політика Грушевського, а насамперед відсутність єдності національно-патріотичних сил і успадкована від більшовиків ідея соціалізації землі, яка ліквідувала приватну власність на землю, відтак унеможливила належну соціальну підтримку селян. Після наради в Берліні, яка відбулася на початку лютого 1920 р., Шаповал виявив готовність “допомагати” Грушевському, “а не конкурувати” з ним. Протягом березня 1920 р. Грушевський надіслав Чечелю 7 листів, перебуваючи в Женеві, Празі, Берліні, зустрічався в Празі з М.Лозинським, дбав про фінансування різних часописів, згадував про Винниченка та газету “Боротьба”(№ 6, 19), яка виходила у Києві.

7 квітня 1920 р. Грушевський приїхав до Праги, де зустрічався з однопартійцями стосовно програми політичного блоку, складовою якої і була сумнозвісна соціалізація землі. Її поділяли М. Шаповал, М. Шраг, не заперечував і В. Винниченко. Очевидно ці питання обговорювалися в м. Карлсбад (Карлові Вари), куди наприкінці червня 1920 р. приїхали Грушевський та Жуковський. 15 липня 1920 р. Шаповал писав Чечелю про те, що вони разом з О. Мицюком мали зустріч “в справі блоку”. Напередодні їхньої розмови в курортному Карлсбаді, М. Шраг інформував Чечеля про лист Грушевського, який цікавився: “що з блоком”, “чи немає у нас розколу всередині”, “чи не буде розколу»? Партія УПСР, як відомо, розкололася ще у квітні 1918 р., ліве крило якої згодом витворило власну партію боротьбистів з друкованим органом – газетою “Боротьба”, а Закордонне бюро закликала українців через видання “Борітеся – поборете”. Дивовижний зразок хуторянства і прагнення бути першим паном на селі, замість того, щоб гуртуватися навколо національної ідеї. Водночас КП(б)У, яка у березні 1920 р. поповнила свої лави за рахунок боротьбистів, визнала УПСР за кордоном найбільш могутньою і реальною силою. 19 липня 1920 р. політбюро КП(б)У довідалося про діяльність Грушевського у Празі, заслухавши питання стосовно “Звернення” УПСР до соціалістичних партій Європи, у якому зазначалося, що радянська влада і комуністична партія не мали впливу на селі, що Петлюра і Махно виженуть більшовиків з України¹⁰. У 1921 р. друкований орган КП(б)У – “Вісті ЦК КП(б)У”, аналізуючи політику Закордонної делегації УПСР, визнали її “лояльною опозицією Радянській Україні”. У квітні 1920 р. Грушевський волів “побачитись з Винниченком”, цікавився у Чечеля про чутки стосовно “здобуття Києва” повстанськими загонами Г. Тютюнника, а в листах за травень–червень того ж року немає жодної згадки про похід С.Петлюри. Безумовно, що Грушевський знав про військово-політичний

союз отамана з Ю. Пілсудським, але не коментував його у листах до Чечеля. Цікаво, що О. Жуковський, котрий був у червні–липні 1920 р. в Карлсбаді разом з Грушевським, був добре поінформований стосовно радикалізму Петлюри. 9 червня 1920 р. він писав Чечелю, що “не можу я зараз знаходитись на відповідальній посаді у Петлюри, коли клеймю його зрадником і звертаюся з заявою до цілого світу з тим, що всі акти зроблені його представниками та агентами не рахуються дійсними”¹¹. Він знав про те, що “з’явився отаман Коновалець”, який одержав 1 млн. чеських крон для формування військових загонів. Про цю акцію довідався і сам Грушевський, бо у записнику Чечеля зустрічаємо наступне: “Чув від М.С. про його забачення з Бенешем. Видно, що його М.С. ввів в курс наших розмов з Конон. (Коновалець – В.М.)”¹². 18 лютого 1920 р. Микола Флорович занотував наступну фразу: “Появилась в “Чеськім слові” записка про розмови М. Груш. з Конон”¹³.

Українські есери та соціал-демократи боролися за “диктатуру трудового народу”, мали фактично спільну ідеологію, але у відповідальний момент, коли питання про владу перестало бути теоретичним пошуком її політичного оформлення, а конкретним завданням її фактичного збереження, виявили безпорадність. Вони не ділили влади між собою, особливо у 1917 – початку 1918 р., а швидше – не дійшли згоди у методах її утримання. Кайзерівські багнети наприкінці квітня 1918 р. у Києві свідчили про неспроможність Центральної ради розбудити та скерувати соціальну активність селянства, виявити його економічні пріоритети та скористатися ними, а гармати Пілсудського з шаблями Петлюри виявилися відчайдушним поривом хороброго есдека Симона Васильовича – відновити УНР. Ясно, що німці і поляки не додали героїчної слави українським політикам, але чи мало б українське селянство соціально-економічну платформу УПСР або партії соціал-демократів Винниченка. Історичний досвід насильницької колективізації свідчить: вони не мали шансів, тому що сповідували ідею і практику усунення права приватної власності на землю.

Грушевський виїхав до Чехії з дипломатичним паспортом, маючи від ЦК УПСР мізерну суму – понад мільйон гривень. У грудні 1919 р. він передав 25 тис. франків на утримання журналу “Europe Orientale”, а також на придбання літератури для майбутнього Українського соціологічного інституту, проект якого вже мав 12 грудня. “Що до способів фінансування нашої роботи за кордоном, – писав Михайло Сергійович 25 грудня Чечелю, – я сподіваюсь порадитись з Вами і Шрагом, коли Ви приїдете сюди (до Берліна – В.М.)”¹⁴. У березні 1929 р. Грушевський звітував Чечелю про те, що передав на українськi видання в Празі 100 тис. чеських крон. Майже у кожному листі йшлося

про фінансові справи, про кошторис видання “Борітеся – поборете”, про підтримку особистих видань Грушевського, про ілюстрації до його “Історії України”, про гроші на залізничні квитки. Він одержував кошти від українських громад США, від українських кооператорів, а також від фізичних осіб. Виконувати функції фінансового посередника йому, судячи з листування, не дуже подобалося. “Поручення Ваше про гроші для Толмачова, – посилаючись до “добрий гумор” Чечеля, зазначав Грушевський у березні 1920 р., – виконав (неприємно, але виконав). Прошу не робити мене “банкиром”¹⁵. Але уникнути ролі фінансового агента йому не вдалося. Кооперативна спілка “Дніпросоюз” прийняла від Грушевського чек у гривнах, що дозволило йому скласти кошторис друку власних книг, типографічне оздоблення яких мало нагадувати “приблизно як твори Винниченка”. Зауважу, що Володимир Кирилович свого часу передав “Дніпросоюзу” у Харкові 90000 німецьких марок і 20000 “думських рублів”, а в Празі одержав 25000 чеських крон та 20000 німецьких марок, які використав на потреби партії та друковані видання¹⁶. 20 червня 1920 р., перебуваючи у Празі, Грушевський писав Чечелю про “порозуміння з Винниченком”, а 22 червня 1920 р., звітуючись про надходження грошей від “Дніпросоюзу”, зазначив: “Далі, я дістав сьогодні листа від п. Ольги Кобилянської, де вона, повідомляючи про ордери 4000 лей, просить, щоб 20000 австрійських крон асігнували їй “Лігою українських письменників” у Відні, котрих вона досі не одержала”¹⁷. Постійно слідкував за курсом валют.

18 вересня 1920 р. Грушевський написав листа Чечелю, а наступного – 29 листопада 1921 р. Пауза зумовлена декількома обставинами: по-перше, 9 вересня 1920 р. Михайло Сергійович інформував Чечеля, що приїде до Відня “коло 25-го і мабуть на довго”, відтак могли спілкуватись без листування, бо Чечель мешкав у Відні, по-друге, влітку 1921 р. Микола Флорович відвідав Україну, бачився з О. Шумським, Д. Мануїльським, Х. Раковським.

У грудні 1921 р. “банкир” Грушевський писав Чечелю: “Не везе мені! Тільки що зібрався “спочивати”, як принесли газети звістку про новий закон валютний”, маючи дипломатичний паспорт, Михайло Сергійович звертався офіційно до банківських структур. Зокрема, 28 грудня 1921 р. він писав заяву німецькою мовою до Віденського Банку про перерахування коштів на рахунок Чечеля. Таких фінансових документів було декілька. Збереглась в архівному фонді і візитка Грушевського французькою мовою, де було зазначено дослівно: “President du Parlement D’ukraine”. Все-таки президент! Історики сперечаються про доцільність використання слова “президент”, мовляв, він був лише головою УЦР. Зокрема, П.Усенко, аналізуючи

документи того часу, спростовує доречність застосування терміну і посади “президент” стосовно Грушевського, мотивуючи тим, що “Статут про державний устрій, права і вільності УНР” 1917 р. унеможлиблював будь-яке “персональне порядкування державою”¹⁸. Екс-голова УЦР Грушевський виконував обов’язки фінінспектора і касира УПСР, хвилювався, коли валютний курс знецінював партійні заощадження, гнівався на податкову службу Австрії, бо “мав велику одразу до австрійських податкових процедур ще зі Львова”¹⁹. 27 грудня 1921 р. пише Чечелю: “Сердечно дякую за клопіт. Було б добре закрити рахунок у W.B.V. (Wiener Bank Verein – В.М.)”²⁰. Роль банкира йому все-таки пасувала.

У записнику Чечеля збереглися оригінальні нотатки про рахунки Грушевського. Так, восени 1921 р. Микола Флорович зафіксував: “Рах. Груш. Silferdind – к. 70, Хліб. Укр. – 40, Оправ. Іст. – 36. Видання книжок у Відні. Ціни на 1 липня. Набор 1 акр. – 32 стор. к. 1.500, друк 1000 примірників 1.250”. Отже, судячи з його нотаток, Грушевський витрачав на друк книг. 5 березня 1921 р. Чечель записав: “Рахунок М.С. Грушевського. Прибуток. Одержано паперу від Чечеля 1000 кг, 40 к, А.К. – 40000, одержано чек фран. – 5000; Видаток. черв. 1920 – видано під розписку через Штефана Чечелю на 5000, 18.VII. вислано через банк Чечелю – 8000”²¹. Грушевський чекав грошових переказів на рахунки видавництва, де виходили його книги, тому у його листі від 4 січня 1922 р. знаходимо певну стурбованість: “Ситуація доволі неприємна, бо не мав чим заплатити на рахунки. Ждучи грошей, не відписував на Ваші листи”²². Вони надійшли незабаром. “Вчора одержав сто тисяч, – з полегшенням зазначив Михайло Сергійович 10 січня, – дякую за труд. Помічнику прошу дати ще 30 тисяч”²³. “Помічником” були спонсори (“Дніпросоюз”, українці США), а не якась конкретна особа.

У кожному листі Грушевського виринала туга за Україною. Він прагнув вичерпної інформації про соціально-економічну та політичну ситуацію в Україні, запитував не один раз про це у Чечеля. Політемігранти, у тому числі і Михайло Сергійович, сподівалися на те, що голод та економічна руїна спричинять черговий соціальний вибух в Україні. Особливо цим переймався М.Шаповал, інформуючи Чечеля про події в Україні. Комунікативний зв’язок з Європою був нестабільний, а зарубіжна преса висвітлювала головним чином справи в Росії. 4 березня 1920 р. Грушевський пише: “Дорогий товаришу! Виїхавши з Праги, я не мав більше відомостей про ситуацію на Україні і наслідки наших розмов з Кримчаком. Необхідно, що хтось таки поїхав навидатися з ним”²⁴. Хто такий “Кримчак” – з листа невідомо. У записній книжці

Чечеля є перелік прізвищ українських політиків та їхніх псевдонімів: О. Жуковського (Дачник), М. Шаповала (Чорномор), М. Шрага (Високий), І. Мазепи (Старий), М. Порша (Глагол), В. Винниченка (Де), С. Петлюри (Бігун). Вони не могли бути “Кримчаком”, хоча можна допустити, враховуючи свіжі новини з України, що ним міг виявитися сам Володимир Кирилович. Конспіративні клички та назви мали історичні особи, партії, держави: Бакалея (КП(б)У), Вугілля (Українська Комуністична партія), Ведмідь (Москва), Доктор (Раковський), Гастролер (Мануїльський, Коровинець (Чечель), Кооператор (III Інтернаціонал), Сторож (Шумський), Сергій (Грушевський), Хліб (Україна), Збіжжя (УПСР), Калмик (Ленін), Комісіонер (Литвинов), Крамар (Затонський), Кубанський (Христюк), Сукно (Польща), Хрін (РКП(б)). Ними користувалися лідери українських партій, листуючись між собою, але почасти називали конкретні прізвища. Грушевський згадує у своїх листах Шрага, Шаповала, Винниченка, Лозинського, Чечеля, В. Голубовича та інших.

Упродовж другої половини 1919 р. в листах Грушевського знаходимо прохання такого характеру: “Які відомості з краю?”; “Коли можете що написати про Україну, не відмовте”; “Які Ваші відомості з України, подавайте якомога частіше листи”; “Убийствено, що з України нічого не знаємо. Прошу мені частіше писати”. У 1920–1922 рр., переймаючись науковою роботою і виданнями власних праць, написанням статей до періодичних видань, а також знаючи про ситуацію в Україні від Винниченка, Чечеля і Д. Кудрі, Михайло Сергійович вимагав інформзведень про Україну. Зарубіжна преса почала писати більше, а також його рідні галичани, які відвідували Прагу та Відень. Він читав рукописи Шаповала, Шрага, Христюка про політичну ситуацію в Україні, тому певним чином компенсував брак інформації, але ностальгія залишалася. 31 липня 1920 р. Грушевському передали записку від Голубовича з України.

Листування з колегами по партії, а воно виявилось доволі інтенсивним, бо Грушевський писав не лише Чечелю, а й Шаповалу, Шрагу, Христюку, Жуковському, Толмачову. Його можна віднести до своєрідного психологічного засобу збереження активної життєвої позиції, з’ясування програми дій. З рідними, які залишились в Україні, зв’язки обірвалися, а поновити вдалося лише на початку 1922 р. Зокрема, 17 лютого 1922 р. Грушевський пише Чечелю: “Сьогодні я дістав назад лист від брата (перший) і від В.П. Мазуренка. Брат не дістав всього того, що я передав через Кудрю, ні грошей, ні листа, ні книг, ні продукти”²⁵. Натяку на повернення в Україну у листах Грушевського немає.

Від поїздки могли стримувати застереження В.К. Винниченка та самого Чечеля, які здійснили візит до України. Для того, щоб збагнути глибину внутрішнього потрясіння, яке пережив Винниченко, процитую декілька листів Шаповала до Чечеля. “Сьогодні я цілий день мав розмову з одним з найгарячіших, – писав Микита Юхимович 2 жовтня 1920 р. – з Володимиром Кириловичем, який з дружиною вернувся і тепер вже тут. Розбитий фізично, але ще більше морально. Його оповідання страшні. Те, що ми знали раніш – то ніщо перед страшними фактами, які він оповідає. Нічого нема! Жах, злочинства, апатія, спекуляція, шантаж, голод, холод. Поголовна ненависть проти влади і проти тих чесних, що сміють наблизитись до неї, говорити з нею, прикривати її своїм чесним іменем. Ніякого соціалізму нема. Міста – руїна.

Села. В селах все є: свої школи, гімназії, інженери, спеціалісти, господарство. Село – неприступна фортеця. Туди хтось може потрапити лише через протекцію українця якогось. Національна свідомість росте буйно вгору. Робітництво також розбіглося на села, і спекулює як посередник між містом і селом. Власть вся в руках жидів, яких мінімум 70% в складі влади. Ніяких рад нема. Виключно особиста влада”²⁶. Глибоко зворушений бесідою з Винниченком, якого в УСРР призначили заступником голови Раднаркому та наркома Закордонних справ, Микита Шаповал передав особисті враження Володимира Кириловича від побаченого. Національна свідомість селян справді тоді стрибнула “вгору”, але не від осягнення національної ідеї державотворення чи захисту УНР, а як форма спротиву окупантам, протистояння виснажливим діям продзагонів, які нахабно і відверто грабували селян. Школи не діяли, бо діти пухли від голоду, а значна частина сільських учителів стала під знамена повстанських загонів. Спілкуючись з ним, Шаповал так передає у листі до Чечеля від 4 жовтня 1920 р. політичну ситуацію в Україні, переповідаючи самого Винниченка: “Виїхати удалось, хоч і за дозволом, але з трудом. Всі українські елементи радісно зітхнули, коли він розійшовся з більшовиками через їх політику. В.К. сподівався упадку комунізму, бо хамство, воровство, насильство, брехливість РКП заповнили все, етики ніякої нема...”

Вони використали його ім'я як вивіску. Виїзд свій В.К. мотивує так: реакція прийде в Росії і на Україні. Все впаде, коли революція з Європи не піддержить. “Боротьбисти” морально роздавлені”²⁷. Шаповал зазначав у листах до Чечеля про те, що “осоромлений” Винниченко” зобов'язаний морально підняти боротьбу проти Москви”, бо “коли він десь заховався, замовк, як мокра курка, це було б недостойно його, як революціонера і як українця. Ми мусимо підняти боротьбу проти

Москви. Хай В-ко друкує у нас, це наша зброя. Він знається, вже оживає, бо аж сичить: “Як я ненавиджу Москву, як би Ви знали”²⁸. Інтелігентний і виважений в оцінках Винниченко, якщо повірити переказові Шаповала, скаженів від люті, але схилявся до “студіювання філософії”, очевидно, щоб збагнути глибину і причини трагедії українського народу. У 1921 р. Винниченко мешкав поблизу Берліна, але за ним пильно слідкували в Харкові. Так, друкований орган ЦК КП(б)У “Известия ЦК КП(б)У” повідомляли, що Винниченко хоче створити “Революційний Комуністичний Союз” з укапів, есдеків та есерів. Платформою для їх об’єднання він обрав боротьбу за справжню українську радянську державу, суверенітет Української радянської республіки і єдину комуністичну партію, яка б безпосередньо входила до Комінтерну.²⁹

Історик і політик Грушевський не поспішав в Україну, щоб не “осоромитись” та зберегти себе для справ поточних і величних. Він ніколи не був радикалом, залишаючись ученим, фанатичним дослідником старовини. Українська політична еміграція, до якої пристав і Михайло Сергійович, очевидно, не втрачала надії на друге пришестя, тому закликала національно-патріотичні сили: “борітеся – поборете”. Військово-політичні угруповування в Україні, особливо повстанські загони селян та інтелігенції, які віч-на-віч опинилися з окупантами, мабуть, не почути цього риторичного гасла. І не сподівалися на месіанську місію унеерівських лідерів. Боротьба мала місцеве значення – у селах, повітах, губернії.

Ідея заснування тематичного видання зародилася ще у 1919 р., але організаційного оформлення почала набувати влітку 1920 р. Так, 17 липня у листі до Чечеля Грушевський зауважив: “Збірник надумали “Борітеся – Поборете” 40 с.”³⁰. Назву запропонував Шаповал, бо М. Шарг волів іншої – “Український соціаліст-революціонер”. Мотиви його заснування знаходимо у листі М. Шрага до Чечеля 11 липня 1920 р.: “По “зрілих розмишленнях”, Микито Юхимович, Микола Пилипович та я прийшли тут до висновку, що пора нам нарешті повніш показати свою фізіономію, як партії, видати для того журнал. 10.VII.20 р. лист спинився, бо сюди надїхали Міцюк, а на другий день Мих. Серг. та Жуковський, з якими і відбули тут нараду, між іншим і на журнальну тему. Вирішили №1 вже тепер, с.40. Зміст. 1. Стаття Мик. Юх. 2. Статтю Мих. Серг. про завдання партії, (стор. 16 з неї), яку він вислав зараз же, УПСР як селянської партії”³¹. Боролися пером і закликами, які не чули в Україні, але “Борітеся – Поборете” став друкованим органом Закордонної делегації УПСР, котрий дуже дратував більшовиків.

До збірника “Борітеся – Поборете” писав статті та редагував інших авторів. У першому його випуску, обсяг якого становив 64 сторінки, Грушевський написав 53, а М. Шарг 2 сторінки. Він подав матеріал до третього випуску статтю “На село”. З великим запізненням вони звернулися до українських селян, але що могли запропонувати хліборобам: соціалістичні бандустані, знеосіблені фільварки, селян колективістів-утопістів, яких позбавили приватної власності. Українські есери заблукали між двох сосен: вимріяної, а не реалістичної національної ідеї (місцева комуністична партія, українська радянська держава, “диктатура трудового народу, самостійна українська радянська республіка) та більшовицькою доктриною соціалізму. Ідеологічна риторика українських лідерів була просякнута “кокетуванням з комунізмом” (так оцінив Шаповал деякі висловлювання Шрага), теоретичною грою в народництво.

Співставляючи листи Грушевського, Шаповала, Шрага, Жуковського, стає почасти сумно. Вони дуже ревниво реагували на критику. Так, 15 листопада 1920 р. Шаповал був радий з того, що Грушевський запропонував йому помістити до № 5 “Борітеся – Поборете” статтю “Соціалістичний світогляд М.П. Драгоманова”, але обурився, коли екс-голова УЦР розкритикував його пропозицію “об’єднання всіх українських партій КП(б)У, боротьбистів, УКП, селянську спілку”. Грушевський зауважив горячкувату Шаповалу, що він “піддався після вражіння тієї душевної драми, яку привіз Винниченко. На емоції не можна робити висновків”. Виявляється, що Грушевський визнав повстання проти гетьмана П. Скоропадського – “найтемнішим місцем в історії революції”. Складається дивне враження: лідери українських партій “боролися” між собою і “побороли” дуже хиткі політичні основи української державності, зруйновану згодом більшовиками. Доля подарувала у березні 1917 р. Україні історичний шанс стати європейською державою, але українське суспільство виявилось невідповідним, а політики надто ліберальними.

В останньому листі до Чечеля, датованому лютим 1922 р., Грушевський дуже хотів побачитися з ним, навіть мав намір терміново виїхати на зустріч, відтак “прохав би Вас бути дома до 12-ої ранку”. Невідомо, що спонукало його до невідкладного візиту. Можливо необхідність консультації про події в Україні, але до від’їзду Михайла Сергійовича було тоді ще далеко.

Він приїхав до Києва у березні 1924 р. Його давній знайомий академік С. Єфремов занотував до “Щоденника” 4 березня 1924 р.: “Іде... Іде Михайло Грушевський! Іде тим самим способом, як в пісні про Зельмана співають:

Їде, їде Зельман, Їде, їде Зельманова
Їде, їде його брат, Всенька родина

Олександр Грушевський вже гоголем походжає. Сестра і небіж теж “притулилися” вже до Академії, хоча “всенька родина” ця й ненавидить Академію, хтозна за що³². З ним повернулися П. Христюк, М. Шраг, М. Чечель та інші, які написали “Декларацію” про співпрацю української інтелігенції з радянською владою. Чим спокусилися: “паршивою” і “керованою” більшовиками українізацією, так званим непівським ренесансом і містичною лібералізацією духовного життя українського суспільства, чомусь названого істориками “духовним відродженням”, посадами і службовою кар’єрою. Чергова ілюзія, яку збагнули на початку 30-х рр., проте не у мальовничому Відні, а в казематах ГПУ–НКВД.

Життя М.С. Грушевського арифметично дуже синхронне – першу половину він прожив у ХІХ ст., а другу у ХХ ст., бо народився 17 вересня 1866, а помер 25 листопада 1934 р. Світоглядно він також вирізнявся, бо зневага до більшовизму, яку виношував упродовж УНР в еміграції, завершилася полюбовно весною 1924 р. Дві протилежності не давали йому душевної рівноваги: покликання геніального історика і маловиразного політика, які постійно конфліктували. Він кидав роботу над рукописом історії літератури і поспішав до Відня на зустріч з Чечелем. Сподівався, що в Україні знайде спокій академічного життя. Протягом другої половини він його мав, але останні чотири роки перебування у Москві був позбавлений повноцінної наукової роботи. У листі до В. Молотова від 4 січня 1934 р. академік М. Грушевський уклінно просив дати йому можливість працювати, друкувати книги. Він зізнався, що його повернення в Україну сприяло активізації “зарубіжної української інтелігенції”, яка масово полинула за ним в Україну.

¹ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф.7365. – Оп.1. – Спр.1,2,4,5,6,7,9, 12.

² Никитина Е.Н. Письмо историка М.С.Грушевского В.М. Молотову // Отечественный архив. – 1998. - №3. – С.94

³ ГАРФ. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.3.

⁴ Там само. – Арк.15.

⁵ Там само. – Арк.16.

⁶ Там само. – Арк.20.

⁷ Там само. – Арк.30.

⁸ Там само. – Арк.35.

⁹ Там само. – Спр.7. – Арк.42.

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.194. – Арк.33-37.

-
- ¹¹ ГАРФ. – Ф.7365. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.32.
¹² Там само. – Спр.1. – Арк.26.
¹³ Там само. – Арк.22.
¹⁴ Там само. – Арк.25.
¹⁵ Там само
¹⁶ Там само. – Спр.2. – Арк.1.
¹⁷ Там само. – Спр.5. – Арк.92.
¹⁸ Усенко Павло. Чи був Михайло Грушевський президентом України (Від історії національних катастроф – до катастрофи національної історії). – К.:Нора-друк,2003. – С.5.
¹⁹ ГАРФ. – Спр.5. – Арк.147.
²⁰ Та само
²¹ Там само. – Спр.1. – Арк.6.
²² Там само. – Спр.5. – Арк.168.
²³ Там само
²⁴ Та само. – Арк.43.
²⁵ Там само. – Арк.170.
²⁶ Там само. – Спр.7. – Арк.35-36.
²⁷ Там само
²⁸ Там само
²⁹ Материалы о мелкобуржуазных партиях и группировках на Украине // Известия ЦК КП(б)У. – 1921. - №7-8. – С.13-18.
³⁰ ГАРФ. – Спр.7. – Арк.23.
³¹ Там само. – Спр.9. – Арк.4.
³² Єфремов Сергій. Щоденники, 1923-1929. – К.,1997. – С.